

А. М. Савенець

**ШЕЙЛОК ЯК ЧУЖИЙ: ТРАНСФОРМАЦІЯ ОБРАЗУ
ЄВРЕЯ В УКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕКЛАДАХ
“ВЕНЕЦІАНСЬКОГО КУПЦЯ” ВІЛЬЯМА ШЕКСПІРА**

У статті розглядається питання репрезентації Шейлока у двох українських перекладах “Венецького купця”, здійснених Іваном Франком та Іриною Стешенко. Текстовий аналіз демонструє певні зміщення у зображенні персонажа, спричинені недооцінкою “мотиву законності” й ролі, яку відіграє у п’єсі правнича мова.

Ключові слова: переклад, репрезентація, стиль, образ єврея.

M. Savenets

**SHYLOCK AS A STRANGER: THE TRANSFORMATION
OF THE JEWISH IMAGE IN THE UKRAINIAN
TRANSLATIONS OF “THE MERCHANT OF VENICE”
BY WILLIAM SHAKESPEARE**

The paper deals with the issue of representation of Shylock in two Ukrainian translations of The Merchant of Venice accomplished by Ivan Franko and Iryna Steshenko. The textual analysis demonstrates some shifts in the portrayal of the character caused by the underestimation of ‘the motive of lawfulness’ and the role performed by the legal language in the play.

Key words: translation, representation, register, image of Jew.

Кількасотрічну історію рецепції комедії Вільяма Шекспіра “Венецький купець” супроводжує парадокс: незважаючи на те, що Шекспір у п’єсі руйнує чорно-білі стереотипні уявлення про християн та юдеїв [14, 1], образ Шейлока, її “домінантного персонажа” [8, 1], набагато яскравіший, ніж постать заголовного купця Антоніо, став, поруч із Юдою та Агасфером, найвидатнішим із антисемітських образів у “західній” культурі [10, 654]. Питання про ставлення Шекспіра до євреїв залишається про-

блематичним: з огляду на неможливість залучення особистого досвіду, адже від 1290 р. євреям було заборонено проживати в Англії, драматург керувався передусім літературною традицією, а вона була виразно антисемітською [11, 55]. Новаторство Шекспіра в опрацюванні добре відомої теми позички під заставу фунта людського тіла полягало на “гуманізації” образу єврея Шейлока – такій радикальній, що для чутливих критиків ця комічна постать стала трагічною [11, 66]; а експонування цієї трагічності стало характерним для сценічних версій твору [8, 65–68].

Із чотирьох повних перекладів комедії українською мовою [2, табл.] опубліковано було лише два: Івана Франка й Ірини Стешенко. Останній, надрукований у двох виданнях вибраних творів Шекспіра (1950, 1964), а згодом у зібраних творах (1986), природним чином отримав статус канонічної версії п’єси в українській шекспіріані. До цього часу українські дослідники зосереджувалися на аспектах історії створення версії Франка [1; 2] й мові цього перекладу [2, 90–91]; переклад І. Стешенко не дочекався поки що жодних досліджень. Ця стаття має на меті розгляд саме цієї, “канонічної” версії, в аспекті репрезентації центрального персонажа і простеження незауважених до цього часу істориками українського перекладу механізмів цієї репрезентації, які і є предметом розгляду. Матеріалом дослідження послужить текст перекладу Ірини Стешенко у двох редакціях, а також версія Івана Франка, яка слугуватиме тлом для зіставлення у випадку найбільш показових перекладацьких рішень. Тоді як порівняння обох перекладів у мовному аспекті було б методологічно сумнівним, у кожній з них варто дошукуватися насамперед внутрішньої когерентності і збереження напруги, закладеної до тексту Шекспіром.

Пропонуючи одне з найбільш відомих у всій історії світової літератури зображень єврея як чужого, “Венецький купець” водночас не містить системно виділених расових чи культурних ознак – як стосовно християн, так і стосовно юдеїв. Як зазначає Кристофер Колмо, окреслення “християнський” у п’єсі не має іншого чіткого значення, окрім “неєврейський”, адже годі в ній знайти приклади сумлінного християнства [7, 310]. Кілька випадків окремішності єврейства артикулює насампе-

ред сам Шейлок, відмовляючись від спільного обіду з християнами з огляду на запах свинини [I.iii.31–35], згадуючи про свій єврейський каптан [I.iii.108], а також про свою клятву святою суботою [IV.i.35]. Разом з тим, в алюзіях до Святого Письма і Шейлок, і венецькі християни відкликаються до спільної релігійної та культурної спадщини; що характерно, не раз саме Шейлоку належать відсилання до Нового Заповіту.

Питання Порції, котра, переодягнена доктором права, заходить до зали венецького суду: “Which is the merchant here, and which the Jew?” [IV.i.171] (тут і далі цитати з тексту оригіналу за оксфордським виданням із серії “Світові класики” [12]) імплікує незначну, хоча б на перший погляд, зовнішню відмінність між християнином Антоніо та євреєм Шейлоком. К. Колмо наводить низку інших аргументів на підтвердження недостатньо міцних зв’язків Шейлока з єврейською традицією та громадою [Colmo, 317–318]. А отже, не стільки єврейство, а радше юдейство, скільки ототожнюване з ним заняття – лихварство – є однією з категорій, яку Шейлок репрезентує у п’єсі. Іншою складовою Шейлокової ідентичності є “мотив законності” [9, 190], що традиційно розглядається шекспірознавцями як один із полюсів протиставлення Правосуддя і Милосердя, Старого й Нового Законів [8, 47]. Спробуймо простежити долю цих двох елементів у перекладі І. Стешенко.

Перша трансформація, передбачена окресленням, що з’явилося в тексті перекладу, зміщує фокус одного з найважливіших контрастів, закладених Шекспіром у п’єсу. У I сцені III дії Шейлок, обґрунтовуючи свою ненависть до купця Антоніо, перераховує всі його провини: він брав мене на посміх, коли я знавав збитків, знущався з моїх заробітків, ганив мій народ. Зважав моїм торговельним справам, розхолоджував моїх друзів і розпалював ворогів [4, 506]. Словосполучення торговельні справи, яке з’явилося у перекладі на місці “bargains” [III.i.54], позиціонує Шейлока як купця. Англійське слово “bargain” справді може означати угоду, пов’язану з придбанням чи продажем товарів, хоч у широкому розумінні може позначати будь-яку угоду чи трансакцію взагалі [13, 670]. У Івана Франка в цьому місці фігурує більш загальне: ущербляв мій заробок [3, 414].

Можна спробувати підкріпити тезу про можливе заняття Шейлока торгівлею його реченням: “I can make what merchandise I will” [III.i.121] – однак, воно стосується майбутнього: Шейлок стверджує, що лише тоді, коли Антоніо не буде в Венеції, він зможе торгувати, як захоче. Тримаючи в пам’яті зацитоване раніше питання Порції – “Which is the merchant here, and which the Jew?” [IV.i.171] – мусимо все-таки сприймати ці два окреслення, з одного боку, професії, а з іншого, віри – не лише як категорії одного порядку, категорії порівнювальні, але і як поняття в цьому контексті антонімічні.

Накинута перекладом Стешенко сприйняття Шейлока як купця є частиною загальної тенденції асоціативно поєднувати назву Шекспірової комедії з образом Шейлока – тенденції, яка яскраво проявилася у кількасотрічній видавничій традиції: найперша згадка про п’єсу в книговидавничому реєстрі за 1598 рік “a book of The Merchant of Venice or otherwise called The Jew of Venice” вказує на те, що це ототожнення було притаманне також колективній свідомості Шекспірових сучасників. Зазначено воно й в українській історії рецепції твору: адаптований переказ А. Веретельника, опублікований 1901 р., мав назву “Шейлок. Венеціанський купець”; приблизно в той самий час Марко Кропивницький у листі до М. Комарова ділиться задумом перекладу п’єси Шекспіра, яку він називає “Шейлоком” [2, 87].

Наскільки ж суттєвим є це перетворення і чи вносить воно суперечність до художньої цілості твору? Чи не міг би Шейлок бути купцем, якщо візьмемо до уваги факт, що у Венеції середини XVI ст. більшість євреїв насправді займалися і лихварством, і торгівлею [9, 34], а в Англії часів Шекспіра функції торговця й лихваря в практиці не були взаємовиключними серед християн (хоч лихварство на час написання п’єси залишалося під забороною [9, 36])?

Саме в розмежуванні й протиставленні цих двох видів діяльності, на думку Дж. О. Голмер, яка спирається на інтерпретацію Волтера Коена, полягає найвизначніша інновація Шекспіра. “Розлучення” цих двох практик у комедії підкреслюється категоричним неприйняттям лихварства з боку Антоніо і паралельним неприйняттям комерції з боку Шейлока. Позиція

Антоніо стає відомою в III сцені I дії, коли Шейлок перепитує його: “Methoughts you said you neither lend nor borrow / Upon advantage” [I.iii.66–67] (у I. Стешенко: ви немов казали, / Що звички ви не маєте ні брати, / Ні в позику давати на проценти? [4, 455]); згода Антоніо піти всупереч своїм дотеперішнім переконанням і заставити фунт свого тіла Шейлокові лише підкреслює глибину дружніх почуттів Антоніо до Бассаніо. Шейлок, своєю чергою, підкреслює своє несприйняття торгівлі, яка є справою ризикованою. Його фраза “His means are in supposition” [I.iii.17] (у перекладі: весь капітал його – в надіях [4, 452]) є ключовою у монолозі Шейлока, котрий, перераховуючи всі місця, куди Антоніо скерував свої кораблі, розважає, наскільки купець є маєтним у даний момент.

Протиставлення торгівлі й лихварства могло підкреслити у п'єсі контраст між християнином і євреєм – втім, слабким місцем цієї версії є факт, що ані євреєві Шейлоку, ані зображеним у п'єсі християнам не вдається дотриматися доктрин їхніх релігій [9, 281]. Деяке зміщення перспективи, однак, дозволяє припустити, що, розбиваючи типовий зв'язок комерції й лихварства, Шекспір посилював контраст між двома різними способами накопичення багатства і користування ним [9, 156]. Статки Шейлока, на відміну від Антоніо, не походять із торгівлі, оскільки Шейлок не схвалює ризику, з яким Антоніо інвестує своє майно в торговельні операції [9, 149]. На користь цієї інтерпретації промовляє також спостереження Д. О. Голмер, згідно з яким Шейлок більше ненавидить Антоніо за його практикування безвідсоткової позики, ніж за те, що Антоніо є християнином [9, 152]; крім того, притаманне мові Шейлока експонування особових займенників у I сцені III дії вказує більше на особисте, ніж на расове чи етнічне підґрунтя його ненависті до Антоніо [9, 60–61]. А отже, Шейлок у порівнянні з Антоніо виглядає більш відсталим, адже відкидає ризиковану практику закордонної торгівлі; Антоніо натомість уособлює у п'єсі новий, прогресивний (з перспективи пізньої елизаветинської епохи) торговий капітал [6, 772].

З перспективи ж перекладачки Ірини Стешенко, відмінність між поняттями купця й лихваря є не настільки суттєвою; обидві

практики заробляння грошей були чужими соціалістичній економіці України середини ХХ ст. і, сприймаючися зі значної соціальної та історичної дистанції, могли бути ототожненими. Водночас неврахування перекладачкою послідовного Шекспірового розмежування цих двох практик, як бачимо, позбавляє “канонічну” українську версію Шекспірової п’єси її додаткового виміру.

Одним із інших основних протиставлень, які, на думку Дж. Палмера, актуалізовані в творі, є протиставлення настроєженого й підозріливого характеру Шейлока, представника переслідуваної раси, безтурботності й упевненості християн. У слові й на ділі Шейлок, згідно з характеристикою Джона Палмера, є “типовим, інтенсивним і точним”, християни ж – “імпульсивні, сентиментальні й несталі”. Тоді, коли Шейлок вірить у свій контракт, християни покладаються на щастя [11, 73]. Ця методична точність Шейлока якнайкраще відображена у його триманні букви закону, постійному відсиланні до авторитету права (особливо в сцені суду). Мовним вираженням цього мотиву є вільне оперування юридичною термінологією [9, 64] та надмірна увага до прямих значень слів [11, 69; 9, 149].

Загальною особливістю перекладу Ірини Стешенко є недостатнє врахування цього особливого стильового реєстру, заданого присутністю юридичних термінів у мові більшості головних, та й деяких другорядних персонажів шекспірівської комедії. У мові Шейлока в цьому перекладі деякі з них зникають, деякі генералізуються коштом юридичних підтекстів, або ж переформулюються за допомогою відповідників із розмовної мови. Так, наприклад, фраза Шейлока “money is your suit” [I.iii.116] у перекладі І. Стешенко втрачає правничий термін “suit” ‘прохання, клопотання’, перетворившись на “Вам треба грошей” [4, 458] (у Франка: “Вам грошей треба” [3, 381]). Своєю чергою, репліка лихваря “I pray thee, pursue sentence” [IV.i.295], відтворена Іриною Стешенко як “Я вирок чекаю” [4, 560], у версії Івана Франка більшою мірою зберігає правничі відтінки: “Прошу вас, дайте вирок!” [3, 450].

Ігнорування цих відтінків перекладачкою сягає апогею в перекладі однієї з реплік Шейлока, адресованої Порції-Бальгазару. Текст оригіналу звучить:

It doth appear you are a worthy judge;
You know the law, your exposition
Hath been most sound: I charge you by the law,
Whereof you are a well-deserving pillar,
Proceed to judgment [IV.i.232–237].

А ось версія Ірини Стешенко:

Достойний ви суддя – це ясно нам;
Ви знаєте закон, і справу цю
Ви зрозуміли добре. Ви – підпора
Законних прав, а через те прошу:
Кінчайте суд, виносьте швидше вирок [4, 556].

З висловлювання Шейлока в перекладі зникає близький за звучанням до правничого термін “exposition” ‘тлумачення’, але навіть не це головне: Шейлокове прохання перейти до здійснення судових дій (Proceed to judgement), відтворене за допомогою розмовного “кінчайте”, крім того: підсилене відсутнім в оригіналі “виносьте швидше вирок”, надає нетерплячості Шейлока цілком іншої природи. Цей заклик – “Кінчайте суд” – перетворює Шейлока з людини, що сліпо вірить букві закону і свято шанує судову процедуру, на людину, котра ладна, переслідуючи власний інтерес, змінити, прискорити хід судового процесу, а така характеристика суперечить кардинально важливому для ідентичності Шейлока мотиву законності й законслухняності. На тлі перекладацького рішення І. Стешенко версія І. Франка – І я звиваю вас, в ім’я закону, / Якого ви така міцна підпора, / Давайте вирок! [3, 448] – виглядає стилістично і прагматично більш адекватною.

Уявлення про Шейлока адресат п’єси отримує не лише за посередництвом власної мови лихваря, а й висловлювань про нього інших персонажів. Народжується питання, чи завжди перекладач, відтворюючи ці характеристики, залишається в рамках семантики і стильового реєстру оригіналу. Принаймні кілька прикладів з перекладу Ірини Стешенко свідчать про протилежне. Коли Салеріо повідомляє своїм венецьким друзям, зі-

браним у маєтку Порції в Бельмонті, про те, що Антоніо не вдалося дотримати терміну сплати позики, він говорить про Шейлока: “But none can drive him from the envious plea” [III.ii.280]. Замість багатого на правничі конотації терміна “plea” ‘заява, позов’) у перекладі отримуємо експресивно забарвлене в даному контексті дієслово: “Він, знай, кричить своєї” [4, 525]. Подібну трансформацію спостерігаємо і у Франковому рядку: “Та годі їм зламати його завзяття” [3, 427].

Своєю чергою, коли в сцені суду Антоніо заявляє: “Let me have judgement, and the Jew his will” [IV.i.82], ужите ним слово “will” має значення ‘воля’, що й бачимо в перекладі Франка [3, 441]. У версії Ірини Стешенко наслідком використання приблизного синоніма є втрата правничих конотацій: “Вчиніть ви швидше наді мною суд, / Щоб я мав присуд, а єврей, нарешті, / Удовольнив своє бажання” [4, 546]. А в редакції 1986 року ці рядки набувають ще більш поетизованого звучання, підсилюючи емоційне підґрунтя зятятості Шейлока: Ви наді мною швидше суд вчиніте / Й жагу єврея вдовольніть” [5, 542].

Ще одне зміщення акцентів, на якому варто спинитися, відбулося в перекладі звинувачувальної тиради Порції (IV.i.342–59): “Стривай, єврею! **Наш** закон тепер / На тебе закладає позов. (...) / Написано в законах венеційських: / Якщо поважить ся хто з іноземців / Так чи інакше, на життя когось / Из **наших** громадян (...) Отже, я й кажу: **наш** суд / На тебе закладає позов” [4, 564; вид. А. С.]. Присвійний займенник наш тричі з’являється в перекладі промови, оригінал якої не містить жодного. Окрім того, що завдяки цій трансформації Порція вже репрезентує не незалежний суд, а християнське населення Венеції, з котрим себе, на відміну від оригіналу, ототожнює (насправді героїня походить із Бельмону, а правник Бальгазар, під якою вона замаскувалася, з Риму), ця зміна перспективи по-своєму відбивається також на Шейлокові: Порція тричі наголошує на чужості Шейлока у Венеції, мешканцем котрої, на відміну від Порції-Бальгазара, він є [пор.: 9, 147]. З перспективи не лише правосуддя, яке героїня репрезентує у сцені суду, а й здорового глузду, настільки раптова ідентифікація Порції з мешканцями Венеції з метою засудження Шейлока є абсолют-

но не вмотивованою. Дж. Палмер свого часу зауважив, що іронія п'єси експонує сліпоту людської натури на її власну непослідовність: Порція, котра возвеличує милосердя, обертає вістря закону проти Шейлока, а переконаний у своїй великодушності Антоніо накидає Шейлокові вирок, яким єврея позбавлено всього, що він цінує [11, 87]. Очевидно, однак, що рішення Ірини Стешенко аж ніяк не продиктоване бажанням увиразнення непослідовності Порції; воно є наслідком неухважності перекладачки, але саме це рішення, своєю чергою, спричиняє зсуви у репрезентації персонажів. Годі додавати, що у Франковій версії цього фрагмента така надінтепретація відсутня [3, 453].

Вище було розглянуто лише декілька прикладів зміщення акцентів у репрезентації персонажів, які можуть видатися мало суттєвими, а навіть дріб'язковими. Варто, однак, пам'ятати, що твори Шекспіра – на позір суперечливі, а насправді багатозначні, багатовимірні й просто багаті на контексти – як жодні інші спонукають до детального, скрупульозного заглиблення навіть у значення окремих слів і всі можливі їхні конотації. Перший загальний висновок, до якого можна прийти внаслідок зіставлення залучених текстів перекладів, – це той, що сформований у ХХ ст., український канон Шекспіра ще потребує зваженої систематичної оцінки, а навіть перегляду. Що стосується висновків часткових, по-перше, розгляд двох опублікованих текстів “Венецького купця” українською мовою, продемонстрував, що в “канонічному” перекладі Ірини Стешенко дещо більшою мірою, ніж у “маргінальній” версії Івана Франка, зміна реєстру мовлення з правничого на розмовне та уведення більш емоційних висловлювань призводить до змін у репрезентації персонажів. По-друге, ми мали можливість переконатися в тому, як навіть незначні зміни у перекладі здатні покликати до життя інтерпретацію, яка суперечитиме якщо не задумові автора, то принаймні висновкам авторитетних шекспірознавців.

Література:

1. Габлевич М. Фунт м'яса // Літературний Львів. – 2006. – № 6; № 9; № 10; № 11.

2. Лучук О. “Венецький купець” Шекспіра в інтерпретації Івана Франка і в історії української шекспіріани // Лучук О. Діалогічна природа літератури: Перекладознавчі та літературознавчі нариси. – Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2004.

3. Шекспір В. Венецький купець / Пер. І. Франко // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. Т. 12. – К.: Наукова думка, 1978.

4. Шекспір В. Венеціанський купець / Пер. І. Стешенко // Шекспір В. Вибрані твори: У 3 т. Т. 1. – К.: Дніпро, 1964.

5. Шекспір В. Венеціанський купець / Пер. І. Стешенко // Шекспір В. Зібрання творів: У 6 т. Т. 2. – К.: Дніпро, 1986..

6. Cohen W. The Merchant of Venice and the Possibilities of Historical Criticism // Journal of English Literary History (Baltimore). – 1982. – Vol. 49. – № 4.

7. Colmo C. A. Law and Love in Shakespeare’s The Merchant of Venice // Oklahoma City University Law Review. – 2001. – Vol. 26. – № 1.

8. Halio J. L. General Introduction // Shakespeare W. The Merchant of Venice / Ed. by J. L. Halio. – Oxford–New York: Oxford University Press, 1994.

9. Holmer J. O. The Merchant of Venice: Choice, Hazard and the Consequences. – Macmillan, 1995.

10. Karp J. Shylock // Antisemitism: A Historical Encyclopedia of Prejudice and Persecution / Ed. by R. S. Levy. – ABC-CLIO, 2005.

11. Palmer J. Comic Characters of Shakespeare. – READ BOOKS, 2008.

12. Shakespeare W. The Merchant of Venice / Ed. by J. L. Halio. – Oxford–New York: Oxford University Press, 1994.

13. The Oxford English Dictionary. Vol. I. – Oxford: Clarendon Press, 1933, rpt. 1961.

14. Thompson J. B. The Modification of Stereotypes in The Merchant of Venice // English Studies in Africa (Johannesburg). Vol. 26. – 1983.